

УДК 94(477.83)»18/19»

Віра Трач

Аспірант кафедри нової і новітньої історії України, гуманітарний факультет,
Український католицький університет, м. Львів
viratracz@ucu.edu.ua

¹ «Отже, маємо надію, що ця виставка не мине без сліду для культури в напрямку гігієни. Найбільш правдивими з усіх ознак культури держав і міст є правила гігієни, які вони запроваджують, бо їхній рівень є наслідком рівня культури».

«Więc, bez śladu dla kultury w kierunku higieny, mamy nadzieje że ta wystawa nie przeminie. Ze wszystkich bowiem cech kultury krajów i miast najnieomylniejszą stanowią te zarządzenia higieniczne, jakie one wykazują, gdyż stopień ich ze stopnia kultury wynika».

З промови голови X-го з'їзду лікарів та природознавців Владислава Биліцького (Wł. Bylicki). Див.: *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu* (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*, No. 25, s. 310.

«ДЛЯ КУЛЬТУРИ В НАПРЯМКУ ГІГІЄНИ»¹: ГРОМАДСЬКЕ ЗДОРОВ'Я ТА «ВИСТАВКОВИЙ КОМПЛЕКС» У ЛЬВОВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

«Довге» ХІХ ст. стало «золотою добою» в історії виставок. Упродовж цього часу змінювалось розуміння їхнього значення, організаційні підходи та тематичне наповнення, що надавало їм нових функцій. Часто ці процеси розглядаються та пояснюються в межах концепції «виставкового комплексу». Розвиток сфери громадського здоров'я, її входження до показників понять «цивілізованості» і «прогресу», закріплення авторитету за гігієною та гігієністами, «бактеріологічна революція» сприяли тому, що в другій половині ХІХ ст. окремі виставки міжнародного, національного та регіонального рівня присвячують проблемам здоров'я та гігієни.

У Львові своєрідним відлунням та наслідуванням міжнародних практик стали лікарсько-природничі виставки 1888 р. та 1907 р., які, хоча й не стосувались винятково проблем гігієни та громадського здоров'я, все ж присвятили їх розгляду окремі відділи та секції. Обидві були організовані професійними середовищами в межах з'їздів польських лікарів та природознавців, що надавало їм локального та національно забарвленого характеру. Виокремлення гігієни на цих виставках варто розглядати у зв'язку з розвитком гігієнічного руху в тогочасній Галичині, учасники якого, серед іншого, ставили собі за мету поширення знань з гігієни, а також в контексті формування суспільного дискурсу довкола питань громадського здоров'я в провінції. Крім цього, експозиції стали місцем співпраці влади та громадських активістів і фахівців, а також своєрідними провідниками ідеї прогресу в тогочасній Галичині.

Ключові слова: громадське здоров'я, гігієна, гігієнічні виставки, гігієнічний рух, Львів, Галичина.

Виставки не були винаходом XIX століття, проте зазнали значних змін та набули нового значення в цей період часу. Проаналізувавши використання культурних інститутів для функціонування владного режиму, соціолог Тоні Беннет свого часу запропонував концепцію «виставкового комплексу» («exhibitionary complex») – набору культурних технологій, запроваджених на зламі XVIII–XIX ст. Поряд з «технологіями дисциплінування», проаналізованими давніше М. Фуко, виставковий комплекс, на думку Т. Беннета, був своєрідною відповіддю на виклик масового модерного суспільства, перетворюючи проблему порядку в проблему культури. Музеї, галереї та виставки надавали постійний контекст для демонстрування взаємозв'язку знання і сили та дозволяли транслювати дещо інше, ніж покарання і примус, риторику влади – «влади, що виявлялася не через здатність завдавати болю, але через здатність організувати й координувати порядок речей і творити простір для людей у зв'язку з цим порядком»². Перейшовши з приватної власності у власність загалу, об'єкти культури і науки розміщувались у державних інституціях та мали служити загальному добру. Експонування речей і процесів перетворилося в демонстрацію матеріальних знаків прогресу – прогресу, як колективного, національного досягнення. На основі ідей імперіалізму набрав сили розподіл на «цивілізоване» та «нецивілізоване». Музеї встановлювали порядок речей, який мав тривати і в такий спосіб забезпечували новочасній державі постійне ідеологічне підґрунтя. Натомість виставки доповнювали цю статичну картину, демонструючи динаміку змін у конкретній хвилі та ділянці життя. Вони поєднували риторику націоналізму та/або імперіалізму з ідеями прогресу, зокрема через «національні» церемонії відкриття та освітні ініціативи різного роду інституцій, які прагнули використати наявність широкої аудиторії. Виставки стали місцем, де можна було побачити, бути побаченим, та місцем саморефлексії. Вони перетворювали багатоголову юрбу на впорядкований натовп, навчали відповідно поводитись і ставали своєрідним знаряддям морального і культурного регулювання нижчих верств, творячи таким чином нову публіку. Міжнародна велика виставка 1851 р. в Лондоні стала першою серед грандіозних «усесвітніх» виставок, які доповнили вже існуючі традиції організації експозицій національного та регіонального масштабу. Їхня тематика поступово розширювалася впродовж другої половини XIX ст., додаючи, зокрема, гігієну та здоров'я. Велика виставка започаткувала експонування проєктів покращення умов життя робітників. На наступних загальних експозиціях були широко представлені ідеї вдосконалення інфраструктури у сфері здоров'я, санітарних умов, освіти та соціальної опіки, що певною мірою мало б надавати «кредит довіри» практичному втіленню ідей прогресу в майбутньому³.

У 1876 р. в Брюсселі в межах міжнародного гігієнічного конгресу відбулася перша окрема міжнародна виставка, присвячена здоров'ю під назвою «Виставка гігієни та рятівництва»⁴. Вона була організована на зразок художньо-промислових виставок і презентувалась як масштабний просвітницький проєкт у контексті загального спрямування до прогресу, джерелом якого вважався урба-

² Bennet, T. (1988). The Exhibitionary Complex. *New Formation*, No. 4, p. 80.

³ Ibid., p. 73–102.

⁴ Willcox, W.F. (1912). Statistics at international congresses on hygiene and demography. *Publications of the American Statistical Association*, Vol. 13, No. 98, p. 182–185.; Hygienic exhibition at Brussels (1875). *The British Medical Journal*, Vol.1, No. 747, p. 551.

⁵ Пироговская, М. (2015). *Ольфакторный код и воспитание чувствительности в русской городской культуре 1860–1910-х годов*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург, С. 170–186.

Лікарсько-природничка та гігієнічна виставка в палаці мистецтв у Львові. 1907 р. (оригінальна назва фото *Wystawa przyrodniczo-lekarska i higieniczna w pałacu sztuki we Lwowie*. Fot. Trzemeski)

Джерело: *Wystawa lwowska // Tygodnik ilustrowany (Warszawa)*. – 1907. – nr. 24. – s. 496.

нізм і гігієна⁵. У наступні десятиліття подібні виставки з різними офіційними назвами, а також санітарні та гігієнічні конгреси, стали звичним явищем з огляду на закріплення авторитету гігієни як науки про здоров'я, посилення зв'язку між гігієною і здоров'ям та ознаками прогресу і цивілізованості, розвитку сфери та концепції громадського здоров'я і міжнародної співпраці в цій галузі на європейському континенті та поза ним. Наприклад, міжнародна виставка здоров'я відбувалась у 1884 р. в Лондоні. У межах міжнародних конгресів з питань гігієни та демографії відповідні виставки

проводились у 1887 р. Відні та у 1894 р. в Будапешті. На зламі XIX–XX ст. найбільшою та найвідомішою виставкою, присвяченою сфері здоров'я, стала Перша міжнародна гігієнічна виставка 1911 р. в Дрездені, яка зайняла близько ста спеціально збудованих павільйонів, об'єднала тридцять країн-учасниць і прийняла більше п'яти мільйонів відвідувачів⁶.

Здоров'я та гігієна експонувались не лише на міжнародному рівні, але й на рівні держав та регіонів, промуючи загальну ідею прогресу, здоров'я та поступ на цьому шляху через розгляд і демонстрацію власних здобутків. Скажімо, національний характер мала виставка в галузі гігієни та надання першої допомоги, яка відбулась у Берліні в 1883 р.⁷ Засвідчити важливість запровадження гігієни в усі сфери промисловості та суспільного життя, підтвердити успіхи імперії в науці та промисловості, а також провести «санітарну ревізію» країни повинна була перша Всеросійська гігієнічна виставка, яка в 1893 р. відбувалась у Санкт-Петербурзі⁸.

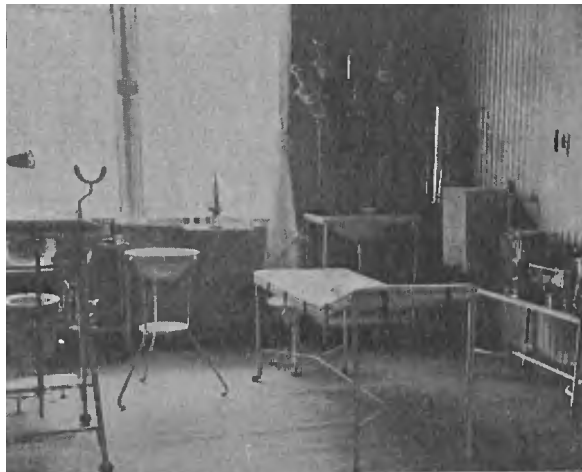
Прикладом ініціативи регіонального рівня були виставки 1887 р. та 1896 р. у Варшаві. Простір першої виставки, яка тривала близько двох місяців, було організовано як містечко Гігієнополь, наповнене символікою здоров'я та гігієни. Відкриття виставки 1896 р. було приурочено до століття відкриття Едвардом Дженнером вакцини проти віспи. Обидві виставки стали результатом зусиль (польських) варшавських гігієністів, об'єднаних довкола часопису «Zdrowie», яким наприкінці XIX ст. вдалося заснувати Варшавське гігієнічне товариство. Колеги організаторів у Галичині розглядали виставку 1887 р. як «першу гігієнічну виставку в Польщі». Другу виставку трактували як

⁶ Bud, R., Finn, B., Trisher H., (Eds.) (1999). *Manifesting Medicine. Bodies and Machines*. Harwood academic publishers, p. 36.

⁷ Ausstellung auf dem Gebiete der Hygiene und des Rettungswesens. Reichardt, E. (2008). *Health, "Race" and Empire: Popular-Scientific Spectacles and National Identity in Imperial Germany, 1871–1914*. Reprint of Dissertation with Minor Correction and New Pagination (State University of New York and Stony Brook), Lulu Enterprises, p. 61–79.

⁸ Пироговская, М. (2015). *Ольфакторный код и воспитание чувствительности в русской городской культуре...* С. 170–186.

Приймальня гінеколога д-ра Брайтера. 1907 р.
(оригінальна назва фото Sala ordynacyjna
ginekologa Dr-a Breitera, fot. Müntz).
Джерело: Wystawa przyrodniczo-lekarska
i higieniczna we Lwowie.// Tygodnik ilustrowany
(Warszawa). – 1907. – nr. 26. – s. 536.

подію, яка збирає зацікавлених «з усіх сторін нашого краю». На думку репортера, сама виставка, як «плід старань найкращої частини нашого лікарського суспільства», як і ідея взаємної підтримки «в кожній сфері, зокрема і на полі науки» мала заохотити колег прибути до Варшави і побачити те, «що нам вдалося здобути у важких умовах і великою працею». Таким чином, варшавські виставки отримали відкритий «крайовий» характер у Королівстві Польському, і своєрідний прихований національний польський, що був відсутній у публічному просторі Королівства, проте озвучувався поляками в Галичині⁹.

Виставкова хвиля досягнула австрійської провінції Галичини та її столиці Львова ще в першій половині XIX ст. Перші виставки здебільшого мали комерційний і певною мірою домодерний характер – наприклад, виставки-ярмарки шерсті, організовані у Львові наприкінці 1830-х рр., а згодом перенесені до Бродів¹⁰. Наприкінці 1840-х рр. з ініціативи господарських товариств з'явилися сільськогосподарські та промислові виставки. Вони проводилися не лише в столичному місті й поступово змінювали свій характер та втрачали винятково комерційну мету¹¹. Скажімо, Крайова виставка сільського господарства та промислу, що відбулася в 1877 р. у Львові, мала засвідчити економічний прогрес Галичини, зокрема промисловий розвиток провінції¹². Великим символічним навантаженням була наповнена Загальна крайова виставка 1894 р. у Львові, яка стала однією з найбільш знакових подій в історії провінції¹³. Проте, мабуть, найбільш частими та помітними в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. були господарські експозиції.

Тематичне різноманіття вносили події, організовані іншими професійними середовищами та товариствами. Наприклад, у 1892 р. стараннями Політехнічного товариства у Львові (Towarzystwo Politechniczne we Lwowie) було організовано будівельну виставку, а в 1910 р. у Львові зусиллями товариства «Коло архітекторів» («Koło architektów») відбулася виставка праць польських архітекторів¹⁴. І хоча в тогочасному Львові не було досвіду проведення окремих гігієнічних виставок, дві лікарсько-природничі виставки, що відбулись у місті в 1888 р. та 1907 р., не оминули увагою гігієну та громадське здоров'я. У нашій розвідці експонування гігієни та громадського здоров'я на цих виставках розглядається через призму взаємозв'язків знання та влади, зокрема проаналізовано те, ким і які ідеї трансливалися через формування дискурсу громадського здоров'я. Проте питання про

⁹ Demel, M. (1964), *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego. 1864–1914*. Wrocław.; *Wystawa higieniczna w Warszawie (1887)*, *Przegląd lekarski*, nr. 30, s. 422; *Korespondencye*. Warszawa, 1 Maja. (1896), *Przegląd lekarski*, nr. 20, s. 276–277. Про виставку 1896 р. також див.: Trojanowska, A. (2013), *II Wystawa Higieniczna w Warszawie (1896) według "Kronik"* Bolesława Prusa, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr. 58, s. 113–130.

¹⁰ Prokopowych, M. (2009). *Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. Purdue University. p. 242–243.

¹¹ Ołdziejewski, K. (1928). *Wystawy Powszechne. Ich historia, organizacja, położenie prawne i wartość społeczno-gospodarcza*. Poznań, s. 52–77.

¹² Prokopowych, M. (2009). *Architecture, Public Space, and Politics...* p. 245–247.

¹³ Докладніше про виставку див.: Puchta, W. (2016). *Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku*. Wrocław.; Siadkowski, M. (2012), *Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku, czyli Galicja od nowa, Galicyjskie spotkania 2011*. Tom studiów. Zabrze, s. 123–141.

¹⁴ Lewicki, J. (2005). *Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893–1918*, Kraków. s. 59.

¹⁵ З'їзди польських лікарів та природознавців – Zjazdy lekarzy i przyrodników polskich. До початку I світової війни було проведено десять з'їздів – 1869 (I-й, Краків) 1875 (II-й, Львів), 1881 (III-й, Краків), 1884 (IV-й, Познань), 1888 (V-й, Львів), 1891 (VI-й, Краків), 1894 (VII-й, Львів), 1898 (VIII-й, Познань, не відбувся), 1900 (IX-й, Краків), 1907 (X-й, Львів), 1911 рр. (XI-й, Краків). Як локацію також декілька разів розглядали Варшаву, але безуспішно.

¹⁶ *Katalog powszechnej wystawy krajowej we Lwowie roku 1894*, (1894). Lwów, s. 381.

¹⁷ Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich oraz o czynnościach Wydziału Gospodarczego XI zjazdu. (1911), *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No.1 (18 lipca), s. 7.

¹⁸ Wycieczka na wystawę higieniczną do Drezna (1911). *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No. 2 (19 lipca). s. 7.

¹⁹ Див. докладніше: Dolata, E. (2006), Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski rocznik pedagogiczny*, T. XXXV, z. 4, s. 79–95.; Dolata, E. (2016). *Rozwój ruchu higienicznego w Galicji w okresie autonomicznym ze szczególnym uwzględnieniem higieny szkolnej*. Seria: Galicja i jej dziedzictwo. T. 23. Rzeszów; Трач, В. (2017), Гігієнічні часописи та формування дискурсу громадського здоров'я у Львові на початку XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. № 2 (4), С. 136–160. Громадське здоров'я в Галичині досліджував польський історик Піотр Франашек, зокрема в працях Franaszek, P. (2002). *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii: (wybrane problemy)*. Kraków; Franaszek, P. (2001). *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji: zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii*. Kraków. Вказані публікації стосуються лікарень і лікарняної служби в Галичині.

²⁰ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów.

практичні наслідки та впливовість цих виставок залишається відкритим для наступних досліджень.

Організація лікарсько-природничих виставок у Львові була пов'язана з проведенням з'їздів польських лікарів та природознавців¹⁵. Проведення таких виставок під час цих наукових форумів було звичною практикою, починаючи від першого з'їзду в 1869 р. Винятком були з'їзди 1875 р. та 1894 р. у Львові, які не супроводжувались виставками. Щоправда, у 1894 р. медично-гігієнічна тематика була представлена на Загальній крайовій виставці, яка проводилась у Львові протягом червня-жовтня 1894 р. в санітарному павільйоні¹⁶, і, можливо, це було однією з причин відсутності окремої виставки з'їзду. Також і під час останнього довоєнного з'їзду в 1911 р. у Кракові вирішили не організувати загальної лікарсько-природничої виставки. Натомість діяло кілька спеціалізованих виставок – бальнеологічна, фармацевтична та мінералогічна¹⁷. Крім того, організатори з'їзду пропонували охочим спільно відвідати Міжнародну гігієнічну виставку, яка в цей час відбувалась у Дрездені¹⁸.

Виокремлення гігієни та громадського здоров'я на цих виставках варто розглядати в контексті розвитку гігієнічного руху в тогочасній Галичині¹⁹. Зародження руху гігієністів, хоч і не такого потужного, як у Королівстві Польському, було тісно пов'язане з діяльністю секції гігієни (або громадської медицини, на останньому з'їзді – громадського здоров'я) з'їздів польських лікарів та природознавців. Вона ставала щораз активнішою і врешті виокремилась у з'їзд польських гігієністів, який відбувся у Львові в 1914 р. На зламі XIX–XX ст. у Галичині, а особливо у Львові та Кракові, поступово формується середовище прихильників гігієни. Зазвичай вони були учасниками не лише з'їздів лікарів та природознавців, але також техніків та педагогів. Серед них були члени професійних та громадських товариств, службовці та посадовці різних рівнів. Важливу роль відіграло Товариство приятелів здоров'я (Towarzystwo przyjaciół zdrowia), що виникло в 1890 р. у Львові. На початку XX ст. воно продовжило діяльність як Львівське гігієнічне товариство (Towarzystwo higieniczne we Lwowie). Представники цього середовища брали активну участь і в організації згаданих виставок. Наприклад, секція бактеріології в 1888 р. була організована здебільшого зусиллями Юзефа Шпільмана (Józef Szpilman, 1855–1920) – професора Ветеринарної школи у Львові, лікаря, активно-го прихильника гігієни, пізніше голови Львівського гігієнічного товариства²⁰. Львівський міський фізик (головний лікар) Віктор Легежинський (Wiktor Legeżyński, 1864–1929) та професор гігієни львівського університету Павло Кучера (Pawel Kučera, 1872–1928) на виставці 1907 р. організували

Приймальня окуліста д-ра Балабана. 1907 р.
(оригінальна назва фото Sala ordynacyjna okulisty
D-ra Bałabana. fot. Müntz)

Джерело: Wystawa przyrodniczo-lekarska
i higieniczna we Lwowie.// Tygodnik ilustrowany
(Warszawa). – 1907. – nr. 26. – s. 536.

²¹ *Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej urządzony przez dra Wiktora Legeżyńskiego, fizyka król. stoł. Miasta Lwowa i dra Pawła Kučerę, profesora higieny Uniwersytetu Lwowskiego* (1907). Lwów.

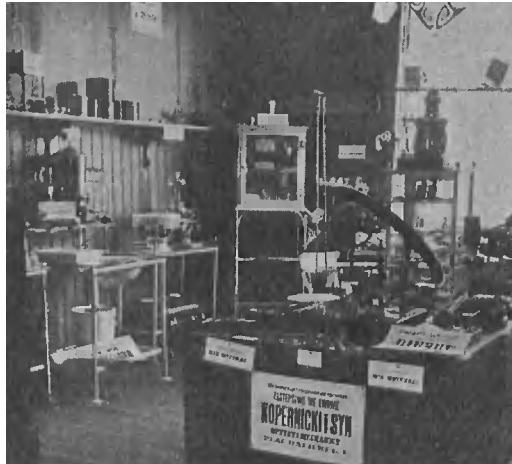
²² «Więc, bez śladu dla kultury w kierunku higieny, mamy nadzieję że ta wystawa nie przeminie. Ze wszystkich bowiem cech kultury krajów i miast najnieomylniejszą stanowią te zarządzenia higieniczne, jakie one wykazują, gdyż stopień ich ze stopnia kultury wynika». З промови голови X-го з'їзду лікарів та природознавців Владислава Биліцького (Wl. Bylicki).

Див.: *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu* (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*, No. 25. s. 310.

²³ *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* (1907). Lwów; Kučera, P. (1907). *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie 16.VI – 25. VII 1907. Lwowski tygodnik lekarski.* No. 29, s. 13–22.

²⁴ *Pogląd na dotychczasowe zjazdy lekarzy i przyrodników polskich wraz z krótką wzmianką o zawiązaniu się i działalności Wydziału gospodarczego V Zjazdu.* (1888). *Dziennik V Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* Lwów, No. 1 (18 lipca), s. 2

²⁵ *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów. s. 4–6.

секцію боротьби з інфекційними захворюваннями. Остання також містила матеріали краківського гігієнічного закладу, облаштована відомим лікарем та гігієністом Одо Буйвідом (Odo Bujwid, 1857-1942)²¹.

Попри те, що гігієна становила лише частину експозицій у публічному просторі суспільна увага часто зосереджувалася саме на значенні гігієни та покращенні загальної ситуації у сфері охорони здоров'я в провінції. Це значною мірою виходило з розуміння гігієни як ознаки цивілізованості та культури, а також запоруки економічного розвитку та загального успіху спільноти:

«Отже, маємо надію, що ця виставка не мине без сліду для культури в напрямку гігієни. Найбільш правди-

вими з усіх ознак культури держав і міст є правила гігієни, які вони запроваджують, бо їх рівень є наслідком рівня культури»²².

Водночас у ролі учасників виставок були різні органи влади: Крайова рада здоров'я – найвищий орган влади у сфері здоров'я в провінції, Цісарсько-королівський заклад для дослідження продуктів харчування в Кракові, технічний департамент Галицького намісництва, Крайовий шпиталь у Львові, Крайова шкільна рада, Крайове бюро меліорації, командування 11-го Цісарсько-королівського корпусу у Львові тощо²³.

З'їзди польських лікарів та природознавців зазвичай користувались матеріальною підтримкою влади різних рівнів. У 1888 р. кошти були надані Крайовим сеймом, Міністерством освіти та Львівською міською радою²⁴. У 1907 р. події підтримали Міністерство торгівлі, Галицький сейм та Крайовий комітет і міська рада, яка також безкоштовно надала в оренду Повиставову площу та Палац мистецтв для проведення виставки²⁵. Крім того, організаторам вдавалось отримати знижку на залізничні квитки для учасників з'їзду та виставок і зниження (чи скасування) в'їзного мита.

З огляду на те, що виставки супроводжували з'їзди польських лікарів та природознавців, вони мали декілька особливостей. Як і згадані наукові форуми, виставки не мали регіонального/крайового чи більш вузького локального характеру. Ці події, насамперед, мали на меті об'єднати польських фахівців з теренів колишньої Речі Посполитої та інших країн світу, а також представників інших

²⁶ Працю над розвитком польської науки розпочало Варшавське товариство приятелів наук, засноване в 1800 р., яке об'єднувало учасників з усіх теренів колишньої Речі Посполитої. Його діяльність створила підстави для пізнішої співпраці під гаслом «наука на службі вітчизни». Найактивніше контактували між собою саме медичні середовища. Єдність поділеної Польщі підтримувалася не лише з'їздами різних професійних середовищ, але й обміном пресою та іншими виданнями, освіту дорослих, публічні святкування з нагоди річниць історичних подій (наприклад, повстання під проводом Т. Костюшка, битва під Віднем 1683 р.), театральні вистави тощо. Особливого значення ці процеси набули в другій пол. XIX ст. Докладніше: Hinc, A. (2013). *Kontakty między towarzystwami naukowymi na ziemiach polskich pod zaborami – stan i potrzeba badań, Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, T. 73, s. 79–121.; Galos, A. (1976). *Tendencje integracyjne i dezintegracyjne na ziemiach polskich w dobie powstaniowej (do r. 1914), Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX-XX w.*, Wrocław, s. 9–35.; Najdus, W. (1994). *Zakordonne powiązania Galicji w dobie autonomii, Galicja i jej dziedzictwo. T.1. Historia i polityka, Rzeszów*, s. 157–173.

²⁷ *Sprawozdanie z wystawy (1870). Pamiętnik pierwszego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich odbytego w r. 1869 w Krakowie.* Kraków, s. 101.

²⁸ Організаційний комітет львівської виставки 1888 р. складала близько 40-ка осіб, 1907 р. – близько 100-та. За фахом це були лікарі, викладачі навчальних закладів різного рівня освіти, інженери, фармацевти, архітектори, гігієністи. Директором першої виставки був Альфред Бєсядецький (dr. Alfred Biesiadecki) – лікар, протомедик Галичини, заступниками – інженер Горошкевич (Horoszkiewicz), та лікар Смутний (dr. Smutny), секретарем – лікар, пізніше також протомедик, голова Львівського гігієнічного товариства Юзеф Мерунович (dr. Józef Merunowicz). Директором наступної виставки був лікар Калікст Крижановський (dr. Kalikst Kryżanowski), заступником – лікар, професор Львівського університету Адольф Бек (dr. Adolf Beck), секретарем – фармацевт, власник аптеки у Львові Ян Пєпєс-Поратинський (dr. Jan Piepes-Poratyński).

²⁹ *Wystawa lekarsko-przyrodnicza na salach Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. (1884). Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu.* No. 1 (2 czerwca). s. 20–21.

³⁰ *Wiadomości o czynnościach Wydziału gospodarczego VI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich. (1891). Dziennik Szóstego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* Kraków, No. 1 (16 lipca). s. 2; *Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich, oraz o czynnościach wydziału gospodarczego IX zjazdu. (1900). Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* Kraków. No. 1 (1 lipca). s.2.

національностей²⁶. Проте більша кількість учасників з'їздів та виставок зазвичай походила все ж з Галичини, а їх проведення у Львові чи Кракові зумовлювало акценти на східній або західній частині провінції відповідно. Оскільки початково виставки планувалися як доповнення до роботи з'їздів, це зумовлювало їхнє тематичне наповнення та визначило фахові середовища як першочергову аудиторію, хоча вони були відкриті і для широкої публіки.

Перша виставка 1869 р. мала на меті продемонструвати учасникам з'їзду продукцію, що стосувалася відповідних галузей наук і вироблялася «в краї»²⁷. Таким чином, окреслені мета та схема проведення стали основою для всіх наступних. Для організації виставок поряд з організаційним комітетом з'їзду діяв окремий виставковий комітет, який визначав тематичні розділи, займався пошуком учасників, забезпечував усі організаційні потреби та впорядковував саму виставку, виходячи із запланованих секцій та отриманих експонатів²⁸. Матеріали, представлені на виставках, здебільшого демонструвались за допомогою різного роду візуалізацій (фотографій, малюнків, діапозитивів, карт, планів, графіків, проектів, статистичних таблиць), макетів, муляжів та зразкових експонатів. Час роботи виставок здебільшого не перевищував одного тижня. Зазвичай вони розміщувалися в приміщеннях навчальних закладів чи музеїв. Наприклад, у 1884 р. виставка в Познані знаходилась у музеї Товариства приятелів наук²⁹, «краківські» виставки 1891 р. та 1900 р. – у приміщеннях гімназій³⁰. Традиційно, наслідуючи міжнародну практику, з допомогою спеціальної комісії фахівців визнача-

³¹ У з'їзді 1888 р. брало участь близько 560 осіб, і з них більше 100 були зі Львова, 30 осіб – з Варшави, близько 30 – з провінційних міст Королівства Польського, 8 – з Князівства Познанського. Решта переважно походила з Кракова та менших міст Галичини, також з Австро-Угорської імперії та інших країн. Серед учасників згадуються гості з Києва, Житомира, Чернігова, також Волині і Поділля.

У з'їзді 1907 р. брало участь близько 1200 осіб, з них зі Львова – бл. 400, з Кракова – бл. 100, з Галичини та інших провінцій імперії Габсбургів – бл. 240, із США – бл. 30, з інших країн – бл. 70, з Варшави – бл. 100, а з теренів Російської імперії (в т.ч. і Королівства Польського) – бл. 240. Цього разу також були гості з Києва, Чернігова, а також Одеси, інших місцевостей Київської, Волинської, Полтавської, Катеринославської та Чернігівської губерній. Окрім учасників з українських земель, на обох з'їздах були гості з Петербурга, у 1907 р. також Москви та інших теренів Російської імперії.

Див.: *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1888). nr. 1–3, 5.; *Dziennik X. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. (1907)., nr. 1–4. Dydyński L., Ławrynowicz A. (1933). *Zjazdy lekarzy i przyrodników polskich od. r. 1869. Medycyna. Dwutygodnik. Organ Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*. nr. 17 (7 września), s. 527, 534.

³² З них близько 130 походили з Галичини, решта – з Відня, Праги та інших місцевостей Австро-Угорської імперії, Королівства Польського, зокрема Варшави, Гамбурга, Берліна, Бреслау, Парижа, Одеси, Кам'янця-Подільського та ін.

³³ Тоді – ul. Leona Sapiehy, сьогодні – вул. Бандери, 12, головний корпус НУ “Львівська політехніка”.

³⁴ Реальна школа знаходилась за адресою ul. Kamienna, 2, сьогодні – вул. В. Шухевича, 2 (вулиця з'єднує сучасні вул. І. Франка та вул. князя Романа). У будинку розміщується Львівська загальноосвітня школа східних мов та бойових мистецтв «Будокан» з поглибленим вивченням іноземних мов.

Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna (1888). *Dziennik V zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów, No. 1 (18 lipca). s. 3.

³⁵ Наприклад, відомо про павільйон молочного господарства (pawilon mleczarski) фірми Бурмейстер і Вайн – Burmeister i Wain – з Копенгагена (див.: *Z wystawy higieniczno-lekarskiej* (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 281 (19 czerwca, poroż.). s. 3), павільйон доктора Заревича (Zarewicz) з Відня, у якому містився зразковий санаторій (див.: *Z wystawy*. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283, (20 czerwca, poroż.), s. 3-4.), павільйон фабрики знаного українського архітектора та підприємця зі Львова Івана Левинського «Здоров'я» (див.: *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. (1907). Lwów). Також було збудовано кілька переносних дерев'яних бараків системи Döcker-a. Зокрема, у трьох таких бараках, біля яких розкинули також кілька польових військових наметів, презентували військові шпиталі. Ще в кількох розміщувались інші частини виставки (див.: Kučera, P., (1907). *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie...* s. 13–22.). Біля входу в окремому сараї розмістили вози для вивезення сміття і вмісту каналів, щітку для замітання вулиць, плуг до згортання снігу, віз для поливання вулиць та інші предмети, необхідні для прибирання міста (див.: *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie* (1907). *Czasopismo Techniczne*. Lwów, No. 15. s.237.; Kučera, P. (1907). *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie...*s. 14.)

³⁶ Сьогодні – будинок спорткомплексу НУ “Львівська Політехніка” і верхня тераса в південно-східній частині Стрийського парку. Упорядкування цього простору і будівництво Палацу мистецтв було пов’язане з проведення тут Крайової виставки 1894 р. Звідси й назва Повиставова площа.

³⁷ З них близько 250 походили з Галичини, бл. 80 – з Варшави, невелика кількість з Королівства Польського та Познанського князівства, також з інших місцевостей імперії Габсбургів, зокрема Відня, а також з Парижа, Берліна, Франкфурта-на-Майні, Буффало (США) та ін.

³⁸ Про виставки 1869 р., 1881 р. та 1884 р. див.: *Pamiętnik pierwszego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich odbytego w r. 1869 w Krakowie.* (1870). Kraków; *Katalog wystawy lekarsko-przyrodniczej. III zjazd lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie 1881 r.* (1881). Kraków; *Wystawa lekarsko-przyrodnicza (1884). Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu.* No. 1 (2 czerwca). s. 21.

³⁹ *Wiadomości bieżące* (1888). *Przegląd lekarski.* Kraków, No. 5 (5 lutego). s. 79; *Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna (1888). Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* Lwów, No. 1 (18 lipca), s. 2–3.

⁴⁰ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej (1888) Lwów; Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna (1888). Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* Lwów, No. 1 (18 lipca), s. 2–3. Решту становили аптекарська, хірургічна, лікарська і лікарської статистики, ветеринарна і природничо-дидактична групи.

⁴¹ *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu (1907). Lwowski Tygodnik Lekarski,* No 25. s. 310. *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich (1907).* Lwów. s. 4, 6.

⁴² *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich (1907).* Lwów ; *Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej urządzony przez dra Wiktora Legeżyńskiego, fizyka król. stoł. Miasta Lwowa i dra Pawła Kučere, profesora higieny Uniwersytetu Lwowskiego (1907).* Lwów.

парку Кілінського³⁶. Цього разу подія зібрала близько 430 учасників³⁷. Ця виставка стала найбільшою з-поміж усіх, які проводились у межах з’їздів польських лікарів та природознавців до 1914 р.

Виставка 1888 р. вперше виокремила гігієну та громадське здоров’я, що відобразилось у її назві, виставкових секціях та задекларованій меті експозиції³⁸, яка мала служити наглядній демонстрації учасникам з’їзду та зацікавленій публіці найновіших здобутків у царині природничих та лікарських наук, а особливо в галузі гігієни та бактеріології, а також стану охорони здоров’я краю³⁹. Серед 15 розділів-груп на тогорічній виставці були представлені групи «бактеріологія», «гігієна шкіл», «гігієна фабрик», «гігієна помешкань», «купелі та лазні», «гігієна шпиталів», «продукти харчування та напої», «оздоровлення міст» («*asanasja miast*»), «гімнастика», «гігієна одягу та догляд за тілом»⁴⁰.

У 1907 р. організатори заявили намір не лише демонструвати, але й популяризувати досягнення в лікарсько-природничих науках та гігієні серед найширших верств суспільства. Для досягнення мети було заплановано проведення науково-популярних лекцій, а також прийнято рішення розширити гігієнічний відділ і організувати його доступним і цікавим не лише для фахівців, але й для решти суспільства. Виставковий комітет одразу зазначав, що неможливо охопити й показати вичерпно постиги в науці гігієни, які проникають у всі ділянки життя⁴¹. У цьому році виставка мала дві великі складові: природничо-лікарський та гігієнічний відділи. Окрім секцій-груп гігієни їжі, шпиталів, помешкань, одягу, фабрик і робітників, секції виховання молоді (загалом відповідала групі шкільної гігієни на виставці 1888 р.), гігієни міст (але під назвою групи «інфраструктури в гмінах для забезпечення здоров’я мешканців» – «*urządzeń gminnych ku utrzymaniu zdrowia ludności*»), з’явилися секції, присвячені гігієні народу, дитячій гігієні та інфекційним захворюванням, як значно розширена та доповнена версія групи бактеріології з попередньої експозиції⁴².

Запропоновані на виставках секції та саме їхнє наповнення поєднували в собі громадську та особисту гігієну, дотримання правил і принципів яких мало забезпечити здоров’я окремої особи і суспільства загалом. «Гігієнічність» стала складовою стандарту якості не лише конкретних виробів, як, наприклад, мила, але й середовища та способу життя загалом. Гігієна харчування визначала якість продуктів не лише складом інгредієнтів та їхнім співвідношення, але аналізувала обладнання

Каталог виставки 1907 р. Обкладинка.

та умови їх приготування. Відповідно «гігієнічними» були медівники, печиво, напої (зокрема і алкогольні), хліб, консерви тощо, але такими ж «гігієнічними» були машинки для різання макаронів, виготовлення вареників, виробництва ковбас, кухонне начиння. Окрім цього, визначалась поживна вартість їжі, її шкідливість – як от алкоголю, чи «фальшованих» або ж зіпсованих продуктів. Тому для повчання публіки демонструвались зразки «чистої» та «нечистої» муки (до муки могли домішувати, наприклад, вапно) і зерна, зразки хімічного аналізу кави, чаю, какао та інших продуктів, а також лабораторне обладнання, яке застосовувалось для проведення аналізу якості. Гігієна одягу та догляду за тілом, яка доповнювалась гігієною лазень, вимагала не тільки відповідної якості виробів, але й правильного та регулярного їх застосування – скажімо, часта зміна одягу, його використання у відповідності з погодою та порою року, часте та ретельне вмивання і купання. Щоб створити здорове помешкання, слід було розпочинати з відповідності/невідповідності гігієні місця розташування будинку (наприклад, ґрунт міг бути негігієнічним через надмірну вологість. Невідповідною могла бути й ділянка, скажімо, через сусідство високих будинків), плану будівлі, якості будівельних матеріалів, оскільки було недостатньо лише облаштувати в ньому ванну кімнату і туалет, кухню, поставити добрі п'єци, меблі тощо і дотримуватись чистоти. Врешті здоровим повинен був бути простір для проживання – місто. Міська гігієна в насамперед вимагала забезпечення чистоти ґрунту, води і повітря – цьому мала служити каналізаційна мережа, водогін, вивезення сміття і забезпечення чистоти і порядку загалом. Але, окрім цього, місто мусило дбати про ринки та бійні, контролювати якість продуктів харчування, давати раду з безпритульними тваринами, освітлювати вулиці, гасити пожежі, контролювати будівництво та регулювати розвиток забудови загалом, дбати про убогих та невиліковно хворих, насаджувати парки, а також забезпечувати функціонування служби здоров'я та запобігати спалахам епідемій інфекційних захворювань. Сукупно ці завдання становили предмет політики у сфері громадського здоров'я не лише міста, а й краю та держави загалом. Для пояснення всього переліку завдань та їх вирішень міські гміни Львова, Кракова, Гарнова та інших міст пропонували до ознайомлення плани розвитку, регуляції, будівництва і будівель, проекти та схеми, кошториси витрат на чищення міст та на будівництво водогонів, статистичні дані кількості вивезених нечистот та грязюки, фотографії та рисунки, плуги для згортання снігу та болота з вулиць, пластичні плани міст, демографічну статистику та статистику захворювань. Поруч з цим потрібно було дбати про місця та умови праці – гігієну фабрик, лікарняні умови та стандарти – гігієну шпиталів, а особливо виховання молодого покоління, яке було надзвичайно важливим і вразливим, на чому зосереджувала увагу гігієна дітей, шкільна гігієна та гігієна молоді. Останні пояснювались через експонування дитячих ліжечок (які особливо легко надаються до чищення), планів зразкових шкільних будинків, лав і парт, спеціальних пристосувань для вироблення звички рівно сидіти, реманенту

⁴³ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów; *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów.

⁴⁴ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej...*(1888). Lwów.

⁴⁵ *Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej...* (1907). Lwów.

⁴⁶ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 326 (16 lipca, popoł.). s. 4.

⁴⁷ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 335 (21 lipca, poranne). s. 2.

⁴⁸ Kronika. Z wystawy (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 288, (23 czerwca, poranne). s. 2.

⁴⁹ Wiktor, J.K. (1888). Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej*. Lwów. No. 5 (listopad). s. 153–156.

⁵⁰ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów ; *Wystawa higieniczno-przyrodnicza we Lwowie* (1888). *Kurjer Lwowski*, No. 202 (22 lipca). s. 1–2; Гігієнічно-природничя вистава (1888). *Діло*, Ч. 156, 14 (26 липня). С. 1.

для занять фізичною культурою, статистику показників чистоти повітря в класах, шкільних форм, правильно укладених розкладів занять і подібне⁴³.

Важливо, що всі ці принципи та правила, а також авторитет гігієністів значною мірою підкріплювались науковим аргументом – бактеріологією. Обидві виставки демонстрували нове знання, яке стало поворотом в розвитку медичної науки та політиках громадського здоров'я. Саме для популяризації «наймолодшої галузі лікарської науки» в 1888 р. була організована секція бактеріології, яка демонструвала мікроскопи, стерилізатори, прилади для дослідження повітря та вмісту бактерій у ньому, культури бактерій, таблиці для вивчення бактеріології тощо⁴⁴. Докладніші пояснення про молоду науку та її значення відвідувачі могли отримати в 1907 р. у групі боротьби з інфекційними захворюваннями, яка демонструвала збудників інфекційних захворювань, їхню дію на організм та способи боротьби з ними. До уваги відвідувачів пропонувались моделі та культури бактерій, забарвлені бактерії, які можна було розглянути в мікроскоп – наприклад, збудники інфлюєнці, чуми, черевного тифу, туберкульозу, холери. Анатомічні експонати з паталогоанатомічного інституту Львівського університету демонстрували уражені хворобами органи – туберкульоз легень, гортані і трахеї, кісток, уражені дифтерією дихальні шляхи. Частина, яка стосувалась боротьби з інфекційними захворюваннями, була представлена дезінфекційними апаратами та засобами для дезінфекції, гігієнічними сплювачками для хворих на туберкульоз, вакцинами проти віспи⁴⁵. Окрім цього, було організовано цикл лекцій, присвячених інфекційним захворюванням (виклади про бактерії з демонстраціями, про способи поширення захворювань) та дезінфекції⁴⁶. На одній з таких лекцій були присутні близько сотні жандармів та офіцерів і поліціантів, яких делегували гміни з провінції⁴⁷. Поза цими викладами відбувались самостійні демонстрації живих бактерій, які супроводжувались коментарями фахівців⁴⁸. Таким чином загроза ставала видимою та зрозумілою, бо йшлося про демонстрацію збудників добре знайомих і поширених захворювань, а також більш аргументовано виглядали вимоги дотримання правил гігієни та процедури дезінфекції.

Очевидно, що для непрофесійної аудиторії гігієнічні секції передусім стали способом привернути увагу до певної ділянки життя з перспективи науки про здоров'я, аніж дали докладне уявлення про «гігієнічну зразковість». Це зумовлювалось неоднорідністю за кількістю та різноманітністю наповнення тематичних груп, розпорошеністю та недоречністю розміщення експонатів у розділах, а також і способів донесення інформації. У щоденній та фаховій пресі схвалення та зауваження на адресу експозицій чергуються між собою й залежать не тільки від «медичної» фаховості рецензента, а й від його належності до певної групи та середовища. Наприклад, секція гігієни помешкань на виставці 1888 р. у львівському медичному часописі була оцінена як загалом досить вдала⁴⁹, а на думку кореспондента газети «Діло», представлена неповно і досить однобоко з огляду на те, що увага зосередилась здебільшого на містах та побуті вищих верств суспільства⁵⁰. Імовірно акцент

⁵¹ Kučera, P. (1907), *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie...* s. 18.;

⁵² Dr. S. M. (1907). *Przechadzki po wystawie higienicznej (Hygiena ludowa). Kurjer Lwowski*. No. 312 (8 lipca, popoł.). s. 3–4.

⁵³ *Wystawa higieniczno-przyrodnicza*. (1888). *Kurjer Lwowski*. No. 199 (19 lipca). s. 2–3; No. 200 (20 lipca). s. 1; Гігієнічно-природнична вистава (1888). *Діло*, Ч. 163, 23 липня (4 серпня). С. 1.

⁵⁴ *Z placu wystawy* (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 341 (25 lipca, poranne). s. 3; *Rozdanie nagród na wystawie przyrodniczo-lekarskiej* (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 342 (25 lipca, popoł.). s. 2.

⁵⁵ *Artykuł wstępny* (1888). *Zdrowie*. Warszawa. No. 35. s. 253.

⁵⁶ *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie* (1907). *Czasopismo Techniczne*. Lwów. No. 15. s. 237.; Kučera, P. (1907). *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie...* s. 13.

⁵⁷ Намісник Галичини обіцяв надати тимчасово для приміщення музею кімнату в будинку намісництва, поки Лікарське товариство не має власного будинку. Однак у 1904 р. на засіданні львівської міської ради пропозиція створити у Львові музей гігієни прозвучала знову – її вніс радний Юзеф Шпільман.

Див.: *Kronika Zjazdu* (1888). *Dziennik V zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. No. 5. s. 49–50; *Muzeum Higieniczne we Lwowie* (1904). *Przegląd higieniczny* (Lwów). No. 4 (kwiecień). s. 68.

⁵⁸ Wiktor, J.K. (1888). *Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie*. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej* (Lwów). No. 3 (wrzesień), s. 84.

саме на вартості й доступності представлених експонатів виходив із загальної характеристики соціальної структури українського населення провінції, яке здебільшого мешкало в сільській місцевості і було менш заможним. Натомість на виставці 1907 р. секції гігієни помешкань цілісно не існувало взагалі, експонати, які до неї належали, потрібно було «шукати» серед інших груп⁵¹. Негативну оцінку своєю «скромністю» викликала секція гігієни народу на виставці 1907 р. (фактично – гігієна сільської місцевості), яка представляла лише одну модель хати, кілька фотографій та малюнків і таблиці про догляд за дітьми на селі⁵². Такі ж відгуки лунали на адресу секції гігієни фабрик та робітників, як на першій, так і на другій виставці.

Нагода спробувати «гігієнічність» на смак приваблювала відвідувачів до розділу гігієни харчування – деякі промисловці, учасники виставки 1888 р., влаштували дегустацію – гості мали нагоду спробувати різних трунків і «закусити» їх гуляшем⁵³. У 1907 р. поза секцією гігієни харчування на території виставки працювали ресторації, зокрема знаного у Львові пана Адольфа Телічка (Adolf Teliczek), який також був і учасником виставки, і отримав нагороду за сумлінну працю під час виставки та виробництво гігієнічних ковбасок⁵⁴.

Очевидно, що організатори обох виставок ставили надто високі цілі для такого рівня експозицій, натомість способи їх реалізації не були відповідними. Про виставку 1888 р. вже згаданий варшавський гігієнічний часопис «Zdrowie», відгукнувся критично, зазначивши, що вона не «залишила впливу на санітарну освіту публічності», ні на появу інтересу в лікарів, ні на підприємництво (промисел) в ділянці санітарії⁵⁵. Коментуючи виставку 1907 р., місцеві фахові часописи делікатно зазначали, що мета була надто амбітною, щоб бути успішно реалізованою, але загалом вітали її проведення.⁵⁶ Для створення більш тривалого освітнього майданчика, наслідуючи поширену на той час практику, матеріали виставки 1888 р. мали послужити основою для відкриття у Львові гігієнічного музею, однак проект його створення було реалізовано лише після Першої світової війни⁵⁷.

У репортажах з виставки 1888 р. у львівському медичному часописі суттєвим недоліком експозиції було вказано її розміщення в школі. Окрім того, що в будинку бракувало місця, з огляду на навчальний процес роботу над облаштуванням виставки розпочали лише за кілька днів до відкриття. Наслідком цього було підлаштування до приміщення та часових обмежень, а не доцільність у розміщенні секцій та експонатів. До того ж експозиція демонструвалась занадто короткий час, а з огляду, що була відкрита для широкої публіки, бракувало «інтерпретаторів», які могли коментувати та пояснювати представлені матеріали⁵⁸. Натомість облаштування виставки (розвантаження привезених експонатів, нумерація вже виставлених предметів згідно з інформацією в каталозі тощо) у 1907 р. тривало ще якийсь час після її відкриття. Тривало і будівництво додаткових павільйонів. Наприклад, один із них відкрили для відвідувачів майже через два тижні після початку роботи ви-

⁵⁹ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 297 (28 czerwca, popoł.), s. 2–3.

⁶⁰ Kronika. Z wystawy lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 325 (16 lipca, poranne), s. 2.

⁶¹ Dr. S. M. (1907). Przechadzki po wystawie higienicznej. *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, popoł.), s. 6.; Kronika. Z wystawy (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, popoł.), s. 3–4.

⁶² Dr. S. M. (1907). Przechadzki po wystawie higienicznej (Stan zdrowotności kraju). *Kurjer Lwowski*. No. 287 (22 czerwca, popoł.), s. 1–2.

⁶³ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283, (20 czerwca, popoł.), s. 4.

⁶⁴ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 288 (23 czerwca). s. 2.

⁶⁵ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 294 (27 czerwca), s. 2.

⁶⁶ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 308 (5 lipca), s. 3.

⁶⁷ Kronika. Z wystawy lekarsko-higienicznej (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 300 (1 lipca). s. 3

⁶⁸ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 286 (22 czerwca), s. 2.

⁶⁹ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 335 (21 lipca), s. 2.

ставки⁵⁹. Ще в середині липня, незадовго до закриття виставки, надходили матеріали з Королівства Польського⁶⁰. Із запізненням вийшов каталог секції боротьби з інфекційними захворюваннями (опис цієї секції не було розміщено в головному каталозі виставки)⁶¹. Але й основні каталоги виходили невчасно і містили неточності.

Поширеним способом візуалізації інформації мало не в усіх відділах були статистичні таблиці та графіки, які сумнівно, що користувались великою популярністю серед відвідувачів. Але й зацікавлені гості не завжди могли легко з ними ознайомитись. Наприклад, відвідуючи виставку 1907 р., львівський лікар Щепан Міколайський (Szczepan Mikołajski) обурювався, що таблиці Крайової ради здоров'я про кількість розумово відсталих, божевільних, сліпих та глухонімих на території Галичини були завішені так високо, що без допомоги «лорнетки» прочитати цифри було неможливо⁶².

У 1907 р. частина виставкового простору перетворилася в своєрідне міське свято, яке доповнювали науково-популярні лекції та сама експозиція. Попри наголошування організаторів на тому, що одним із ключових акцентів виставки була гігієна, освітня програма лише частково її стосувалась, була доволі неоднорідною і, скоріше, мала на меті представити наукові «цікавинки» і розважити, аніж «привчати» до гігієни. Наприклад, популярністю користувалась лекція-демонстрація Владислава Гродзіцького (Władysław Grodzicki), механіка з Краківського університету, на якій автор представляв перехід повітря в рідкий стан при температурі -192°C і властивості різних речовин, заморожених у такий спосіб. Зокрема, коньяк після замороження в такому повітрі, після розмерзання отримував смак старого коньяку, а заморожена сигара горіла, як бенгальський вогонь⁶³. На думку газетних хронікерів, не менший інтерес викликали лекції комісара поліції Антоні Курки (Antoni Kurka) про антропометрію і дактилоскопію, які супроводжувались поясненнями з допомогою малюнків⁶⁴. Крім цього, важливим додатком до цієї події була розважальна програма. Найпопулярнішу її частину становили кінематографічні демонстрації, які у вечірню пору збирали глядачів навіть за не надто доброї погоди⁶⁵, піротехнічні шоу та виступи оркестрів. Особливо турбувалися про наповнення програми на вихідні дні з огляду на більшу кількість відвідувачів⁶⁶. Наприклад, за підрахунками «Kurjera Lwowskiego», останні червневі вихідні зібрали близько 70-80 тис. відвідувачів⁶⁷. Також працював світловий фонтан, ресторації та організовувались лотереї⁶⁸. В останні дні роботи виставки у вечірню пору відвідувачі могли спостерігати рух небесних тіл за допомогою телескопа, який встановили на терасі перед палацом мистецтв⁶⁹.

Важливість оздоровлення міського простору та гігієна дітей і молоді, а також боротьба з інфекційними захворюваннями були постійно на порядку денному не лише серед фахівців та владних структур, а й обговорювалась у щоденній пресі. Зокрема, у Львові на початку ХХ ст. відкрили новий водогін, було збудовано кілька шкільних будинків з урахуваннями вимог гігієни, тривало розроблен-

ня плану каналізаційної мережі тощо. Виставки засвідчили певні досягнення, що було важливо, зокрема, у контексті частих спалахів епідемій інфекційних захворювань.

Популяризація знань із бактеріології відповідно до нової теорії етіології хвороб, яка повільно витісняла давні «міазматичні» уявлення про причини виникнення захворювань, була важливою з огляду на поширення правил особистої гігієни, правил поведінки в разі виникнення інфекційних захворювань, наприклад тифу чи скарлатини. Небажання проводити дезінфекцію, знищувати речі хворого, повідомляти про випадок захворювання, привозити хворих, а особливо дітей до шпиталю та ін. були звичними та повсякденними в житті провінції.

Хоча обидві львівські виставки мали насамперед польський репрезентативний характер й мали на меті показати розвиток саме польської науки і промислу, категорії та процедури розмежування поляків з іншими національностями не були чіткими. Наприклад, організатори виставки 1907 р. зазначали, що, оскільки вона повинна послужити цілям «дидактично-інформаційним» і показати в «загальних рисах образ найважливіших досягнень лікарсько-природничих наук», неможливо було обмежитись лише польськими учасниками, і до участі були запрошені й іноземці з огляду на необхідність хоча б загального представлення розвитку згаданих наук⁷⁰. Насправді участь представників неавстрійських теренів колишньої Речі Посполитої та поляків з інших країн світу не була чисельною. Натомість серед учасників обох виставок, зокрема серед підприємців, було немало осіб єврейського походження. Серед учасників виставок були також і українці⁷¹. Невідомо, чи оргкомітет відхилив заявки на участь за етнічною чи конфесійною ознакою.

Водночас виставки становили свого роду маніфестацію «польськості» Галичини. На відкритті виставки в 1907 р., яке відбувалось у Палаці мистецтв у парку Кілінського, були присутніми представники імперського уряду, провінційної адміністрації та міського самоврядування – галицький крайовий маршалок, президент та віце-президент міста, військові на чолі з керівником львівського гарнізону, штабні лікарі та інші. У виголошених промовах наголошувалося на важливості гігієни та охорони здоров'я в краї – у взаємозв'язку з поступом «польської науки» та розвитком «польського промислу». На думку промовців, гостей радо приймав Львів – «один з великих центрів польської освіти і культури». Така патріотична риторика поєднувалось з завуальованою критикою австрійського правління: «коли деінде ідуть мільйони на оздоровлення (asanasja) міст, то ми самі повинні власними силами йти вперед»⁷².

Промовистим було критичне відображення цих подій в українській пресі. У 1888 р. щоденна газета «Діло» розмістила кілька заміток та репортаж із доволі докладним описом самої виставки, доповнивши його низкою критичних національно-політичних випадів проти організаторів. Коментуючи фінансування з'їзду та виставки австрійським Міністерством освіти та віросповідань, «Діло»

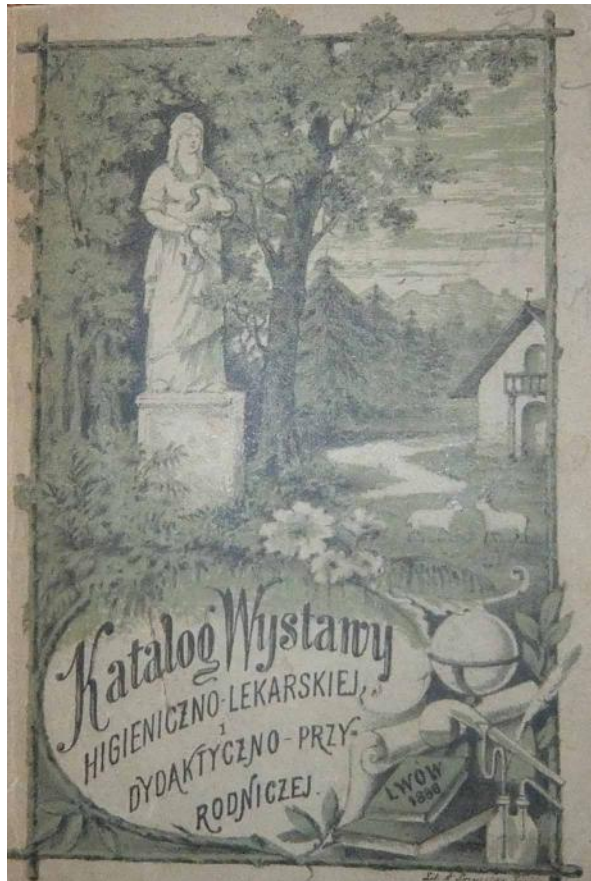
⁷⁰ *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów, s. 4.; *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu* (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*. No. 25, s. 310.

⁷¹ Відомо, що в 1888 р. у виставці брав участь українець д-р Михайло Коцюба (див.: Новинки. На гігієнічно-природничій виставі (1888). *Діло*. Ч. 152, 9 (21 липня), С. 3). Також українцями були асистент анатомії Євстахій Нестайко та д-р філософії Володимир Кульчицький, які брали участь у виставці як співробітники Ветеринарної школи у Львові в співпраці з д-ром Генриком Кадієм (Henryk Kadyj) (див.: Гігієнічно-природничя виставка. (1888). *Діло*. Ч. 155, 13 (25 липня), С. 1–3.). Крім цього, виставлялись вироби з бляхарської майстерні пана Чмеля (Чмѣля), члена руського товариства «Зоря» (див.: Гігієнічно-природничя виставка (1888). *Діло*. Ч. 156, 14 (26 липня), С. 1). У 1907 р. на виставці була представлена вже згадувана фабрика штучних мінеральних вод і содової води «Здоров'я», яка належала українцю Івану Левинському.

⁷² *Otwarcie Wystawy przyrodniczo-lekarskiej we Lwowie* (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 227 (17 czerwca), s. 6; *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X. Zjazdu* (1907). *Lwowski tygodnik lekarski*. No. 25, s. 310.

⁷³ Новинки. Міністерство освіти (1888). *Діло*. Ч. 144 (12 липня), С. 3.

⁷⁴ Див. «Письмо з Просвіти», 1907, ч.1–12, «Діло», 1888, липень-серпень, 1907, червень-серпень, «Руслан», 1907, червень-серпень.

Каталог виставки 1888 р. Обкладинка.

звинуватило оргкомітет в обмані: для того щоб отримати кошти, організатори повідомляли Міністерство про загальний з'їзд галицьких лікарів, натомість йшлося про конгрес лише польських фахівців, що усувало від участі українців (русинів)⁷³. Натомість виставку 1907 р., яка була значно більш масштабною, тривалою та насиченою порівняно з попередньою, майже оминули увагою відомі українські львівські видання: щоденні газети «Діло» та «Руслан» обмежились повідомленнями про плани й сам факт її відкриття (з деякими деталями щодо її розміщення), а просвітницьке видання «Письмо з Просвіти» виставки взагалі «не помітило»⁷⁴.

Лікарсько-природничі виставки, які відбувались у Львові та Кракові в другій половині XIX – на початку XX ст., стали одним із проявів поширення загальноєвропейського «виставкового ентузіазму» в австрійській провінції Галичині. Ці виставки проводились у межах наукових конгресів польських лікарів та природознавців, які систематично відбувалися з кінця 1860-х рр. до початку Великої війни. Натхненниками та організаторами обох подій були фахові середовища, здебільшого об'єднані в наукові та науко-професійні товариства. Основних координаторами зазвичай були місцеві лікарські товариства за активної співучасті інших організацій.

Підпорядкованість з'їздам задавала досить вузькі межі, які визначали характер, тривалість, учасників, аудиторію та мету виставок. Експозиції будувалися за практично однаковою схемою організації та наповнення і були своєрідним доповненням до з'їздів. Жодна з них не стала незалежною від конгресів подією, а їхнє тривання, за винятком виставки 1907 р. у Львові, більш-менш збіглося з часом проведення з'їздів. Виставки повторювали національний характер з'їздів, які, хоча й допускали представників інших національних груп, усе ж були конгресами «польських лікарів та природознавців». Зрештою, і сама ініціатива скликання першого з'їзду вийшла із середовища польських лікарів і метою було об'єднання польських фахівців. Відповідно попри домінування учасників із Галичини ці виставки лише частково можна розглядати як свого роду крайові експозиції, оскільки доступ представників інших національностей до участі в них принаймні формально був обмеженим.

Виставки стали місцем співпраці громадських активістів та фахівців і центральної, провінційної та міської влади. Зазвичай експозиції з'їздів отримували фінансову підтримку з боку уряду, крайової та муніципальної адміністрації. Владні структури та установи були учасниками виставки. Підтримка з боку влади також демонструвалась під час церемоній відкриття, на яких були присутні ключові посадовці міста і провінції. З огляду на польське політичне домінування в Галичині ці виставки, а особливо їхня гігієнічна складова, мали засвідчити не лише загальний поступ та належність до цивілізованих суспільств, але й працю зі сторони влади місцевого та крайового рівня над оздоровленням провінції. Національна риторика довкола цих експозицій, особливо виставки 1907 р., поєднувала ідею прогресу з локальним патріотизмом, на який накладався польський націоналізм.

Така співпраця імперських урядових структур із представниками громадянського суспільства задля задекларованого суспільного прогресу не була винятковим явищем. Схожий випадок такого об'єднання зусиль у Російській імперії проаналізував американський історик Джозеф Бредлі на прикладі Московської політехнічної виставки 1872 р. Генератором ідеї та основною координаційною силою стало Імператорське товариство любителів природознавства, антропології та географії, що виникло як громадське товариство з об'єднання науковців Московського університету. До організації події, яку, зокрема фінансово, підтримали імператорський двір, уряд та міська влада, були залучені й інші громадські товариства, інституції та підприємці. З початку 1860-х рр. наукові та науково-професійні товариства стають основними популяризаторами та активістами поширення освіти, науки і технологічного розвитку. Діяльність цих товариств мала на меті не просто розвиток науки, а розвиток «самостійної» науки в Росії і промування останньої саме через наукові та технологічні досягнення. Крім того, для розвитку природничих та прикладних наук вважалось необхідним поширення знань із цих дисциплін та збільшення кількості осіб, які можуть ці знання використовувати на практиці. Організатори виставки 1872 р. вірили, що з її допомогою вони можуть сприяти співпраці між наукою та промисловістю і водночас підтримувати державу. Отже, популяризація освіти, науки і технологій, виховання громадян та плекання національної гордості стало метою виставки і точкою перетину зусиль та інтересів імперської держави та приватної ініціативи невеликих груп активістів⁷⁵.

⁷⁵ Bradley, J. (2008). Pictures at an Exhibition: Science, Patriotism, and Civil Society in Imperial Russia. *Slavic Review*, Vol. 67, No. 4, p. 934–966.

Гігієнічний рух у габсбурзькій Галичині виник з ініціативи переважно польських фахівців. На початку ХХ ст., маючи як урядову, так і громадську підтримку, він набував дедалі виразнішого польського національного характеру і ставав складовою ширшого польського націєтворчого процесу. Гігієністи, спільнота яких поступово сформувалася на той час, ставили собі за мету хоча б частково компенсувати недоліки владної політики у сфері громадського здоров'я. Рух у цьому напрямку відбувався через спроби співпрацювати з владою та науково-професійними середовищами, а також через освітню програму, яка б мала прищеплювати суспільству навик «гігієнічного» способу життя. Виховання здорового суспільства було запорукою та ознакою поступу і належності до культурних народів. Одним із провідників ідей прогресу в тогочасній Галичині були розглянуті вище львівські лікарсько-природничі виставки. «Додану» вартість, особливо в контексті освіти, реформування і дисциплінування суспільства та руху до цивілізованості та прогресу, становила сфера громадського здоров'я та гігієни, уперше виокремлена на львівській виставці 1888 р. Зосереджені на «польськості» та «польському», ці експозиції все ж становили частину міського публічного простору. Останній був загальнодоступним для мешканців не лише міста, але й провінції, що потенційно розширювало коло реципієнтів «гігієнічної освіти» за межі лише польської частини суспільства.

References

- Artykuł wstępny (1888), *Zdrowie*. Warszawa, No. 35, s. 253.
- Bennet, T. (1988), The Exhibitionary Complex. *New Formation*, No. 4, p. 73-102.
- Bradley, J. (2008), Pictures at an Exhibition: Science, Patriotism, and Civil Society in Imperial Russia. *Slavic Review*, Vol. 67, No. 4, p. 934-966.
- Bud, R., Finn, B., Trisher H., (Eds.) (1999). *Manifesting Medicine. Bodies and Machines*. Harwood academic publishers.
- Demel, M. (1964), *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego. 1864-1914*. Wrocław.
- Dilo*, Lviv, 1888, lypen-serpen; 1907, cherven-serpen.
- Dolata, E. (2006), Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski rocznik pedagogiczny*, T. XXXV, z. 4, s. 79-95.
- Dolata, E. (2016), *Rozwój ruchu higienicznego w Galicji w okresie autonomicznym ze szczególnym uwzględnieniem higieny szkolnej*. Seria: Galicja i jej dziedzictwo. T. 23, Rzeszów.
- Dr. S. M. (1907), Przechadzki po wystawie higienicznej (Hygiena ludowa). *Kurjer Lwowski*, No. 312 (8 lipca, popoł.), s. 3-4.
- Dr. S. M. (1907), Przechadzki po wystawie higienicznej (Stan zdrowotności kraju). *Kurjer Lwowski*. No. 287 (22 czerwca, popoł.), s.1-2.
- Dr. S. M. (1907), Przechadzki po wystawie higienicznej. *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, popoł.), s. 6.;
- Dydyński L., Ławrynowicz A. (1933), Zjazdy Lekarzy i przyrodników przyrodników polskich od. R. 1869. *Medycyna. Dwutygodnik. Organ Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*. No. 17 (7 września), s. 527, 534.
- Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*, (1888), No. 1-3, 5.
- Dziennik X. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. (1907)., No. 1-4.
- Franaszek, P. (2001). *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji: zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii*. Kraków.
- Franaszek, P. (2002). *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii: (wybrane problemy)*. Kraków.
- Galos, A. (1976), Tendencje integracyjne i dezintegracyjne na ziemiach polskich w dobie powstaniowej (do r. 1914), *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX-XX w*. Wrocław, s. 9-35.
- Hihiiienichno-pryrodnicha vystava (1888), *Dilo*, No. 163, 23 lypnia (4 sierpnia), s. 1.
- Hinc, A. (2013), Kontakty między towarzystwami naukowymi na ziemiach polskich pod zaborami – stan i potrzeba badań, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, T. 73, s. 79-121.
- Hygienic exhibition at Brussels (1875). *The British Medical Journal*, Vol.1, No. 747, p. 551.
- Hyhiiienichno-pryrodnicha vystavka (1888) *Dilo*, No. 156, 14 (26 lypnia), s. 1.
- Hyhiiienichno-pryrodnicha vystavka. (1888) *Dilo*, No. 155, 13 (25 lypnia), s. 1-3.
- Katalog powszechnej wystawy krajowej we Lwowie roku 1894*. (1894). Lwów.
- Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów.
- Katalog wystawy lekarsko-przyrodniczej. III zjazd lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie 1881 r.* (1881), Kraków.

- Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* (1907). Lwów. Korespondencye. Warszawa, 1 Maja. (1896), *Przegląd lekarski*. Kraków, No. 20, s. 276-277.
- Kronika Zjazdu (1888), *Dziennik V zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*, No. 5, s. 49-50.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 335 (21 lipca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 288, (23 czerwca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, popoł.), s. 3-4.
- Kronika. Z wystawy lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 325 (16 lipca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy lekarsko-higienicznej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 300 (1 lipca, popoł.) s. 3.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 297 (28 czerwca, popoł), s. 2-3.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 335 (21 lipca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 326 (16 lipca, popoł), s. 4.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 286 (22 czerwca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 294 (27 czerwca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 308 (5 lipca, popoł.), s. 3.
- Kronika. Z wystawy.(1907), *Kurjer Lwowski*, No. 283, (20 czerwca, popoł.), s. 4.
- Kronika. Z wystawy.(1907), *Kurjer Lwowski*, No. 288 (23 czerwca, poranne). s. 2.
- Kučera, P. (1907). Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie 16.VI – 25. VII 1907. *Lwowski tygodnik lekarski*. No. 29, s. 13-22.
- Lewicki, J. (2005). *Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893-1918*, Kraków. Muzeum Higieniczne we Lwowie (1904). *Przegląd higieniczny* (Lwów), No. 4 (kwiecień), s. 68.
- Najdus, W. (1994), Zakordonne powiązania Galicji w dobie autonomii, *Galicja i jej dziedzictwo. T.1. Historia i polityka, Rzeszów*, s. 157-173.
- Novynky. Ministerstvo prosvity. (1888), *Dilo*, No. 144 (12 lypnia), s. 3.
- Novynky. Na hyhiienichno-pryrodnychii vystavi (1888), *Dilo*, No. 152, 9 (21 lypnia), s. 3.
- Óldziejewski, K. (1928). *Wystawy Powszechne. Ich historia, organizacja, położenie prawne i wartość społeczno-gospodarcza*. Poznań, s. 52-77.
- Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*, No. 25, s. 310.
- Otwarcie Wystawy przyrodniczo-lekarskiej we Lwowie (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 227 (17 czerwca, popoł.), s. 6.
- Pamiętnik pierwszego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich odbytego w r. 1869 w Krakowie.* (1870), Kraków.
- Pirogovskaya. M. (2015). Olfaktorny kod i vospitaniye chuvstvitelnosti v russkoy gorodskoy kulture 1860-1910-kh godov. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Sankt-Peterburg.
- Pogląd na dotychczasowe zjazdy lekarzy i przyrodników polskich wraz z krótką wzmianką o zawiązaniu się i działalności Wydziału gospodarczego V Zjazdu. (1888). *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów, No. 1 (18 lipca), s.2.
- Prokopovych, M. (2009). *Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914*. Purdue University.

- Puchta, W. (2016). *Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku*. Wrocław.
- Pysmo z Prosvity, Lviv, 1907, No.1-12.
- Reichardt, E. (2008). *Health, "Race" and Empire: Popular-Scientific Spectacles and National Identity in Imperial Germany, 1871-1914*. Reprint of Dissertation with Minor Correction and New Pagination (State University of New York and Stony Brook), Lulu Enterprises.
- Rozdanie nagród na wystawie przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No 342 (25 lipca, popoł.), s. 2.
- Ruslan*, Lviv 1907, cherven-serpen.
- Siadkowski, M. (2012), Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku, czyli Galicja od nowa, *Galiczyjskie spotkania 2011*. Tom studiów. Zabrze, s. 123-141.
- Trach, V.(2017), Hihienichni chasopysy ta formuvannia dyskursu hromadskoho zdorovia u Lvovi na pochatku KhKh st. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. № 2 (4), s. 136-160.
- Trojanowska, A. (2013), II Wystawa Higieniczna w Warszawie (1896) według "Kronik" Bolesława Prusa, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, No. 58, s. 113-130.
- Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej urządzony przez dra Wiktora Legeżyńskiego, fizyka król. stoł. Miasta Lwowa i dra Pawła Kučere, profesora higieny Uniwersytetu Lwowskiego* (1907). Lwów.
- Wiadomości bieżące (1888). *Przegląd lekarski*. Kraków, No. 5 (5 lutego), s. 79.
- Wiadomości o czynnościach Wydziału gospodarczego VI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich. (1891). *Dziennik Szóstego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Kraków, No. 1 (16 lipca), s. 2.
- Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich oraz o czynnościach Wydziału Gospodarczego XI zjazdu. (1911), *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No.1 (18 lipca), s. 7.
- Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich, oraz o czynnościach wydziału gospodarczego IX zjazdu. (1900). *Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Kraków. No. 1 (1 lipca), s. 2.
- Wiktor, J.K. (1888), Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej*. Lwów, No. 5 (listopad), s. 153-157.
- Wiktor, J.K. (1888), Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej*. Lwów, No. 3 (wrzesień), s. 82-88.
- Willcox, W.F. (1912). Statistics at international congresses on hygiene and demography. *Publications of the American Statistical Association*, Vol. 13, No. 98, p. 182-185.
- Wycieczka na wystawę higieniczną do Drezna (1911). *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No. 2 (19 lipca), s. 7.
- Wystawa higieniczna w Warszawie (1887), *Przegląd lekarski*. Kraków, No. 30, s. 422.
- Wystawa higieniczno-przyrodnicza we Lwowie (1888), *Kurjer Lwowski*, No. 202 (22 lipca), s. 1-2;
- Wystawa higieniczno-przyrodnicza. (1888), *Kurjer Lwowski*, No. 199 (19 lipca), s. 2-3; No. 200 (20 lipca), s. 1.
- Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna (1888), *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów, No. 1 (18 lipca), s. 2-3.

Wystawa lekarsko-przyrodnicza (1884). *Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu*. No. 1 (2 czerwca), s. 21.

Wystawa lekarsko-przyrodnicza na salach Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. (1884). *Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu*. No. 1 (2 czerwca), s. 20-21.

Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie (1907). *Czasopismo Techniczne*. Lwów, No. 15, s. 237-239.

Z placu wystawy (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 341 (25 lipca, poranne), s. 3.

Z wystawy higieniczno-lekarskiej (1907) *Kurjer Lwowski*. No. 281 (19 czerwca, popoł.). s. 3.

Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283, (20 czerwca, popoł.), s. 3-4.

Vira Trach

“FOR THE CULTURE, TOWARDS THE HYGIENE”: PUBLIC HEALTH AND “THE EXHIBITIONARY COMPLEX” IN LVIV IN THE LATE XIXTH – EARLY XXTH CENTURY

The long XIX century became «the golden age» in the history of exhibitions. During that period of time, understanding of their meaning, organizational approaches and thematical content changed, thus they received new functions. Quite often these processes are considered and explained within the framework of the concept of «the exhibitionary complex». The development of public health, its inclusion into the list of the indices of «civilization» and «progress», high prestige of the hygiene and hygienists, and «bacteriological revolution» contributed to the emergence of separate international, national and regional exhibitions that focused on public health and hygiene in the second half of the XIXth century.

Two exhibitions, dedicated to medicine and natural science, that were held in Lviv in 1888 and 1907, echoed and followed the international trends. Although they did not focus exclusively on the hygiene and public health, separate departments and sections were devoted to these issues. Both Lviv exhibitions were organized by professionals within the scope of the congresses of Polish physicians and naturalists, and thus they had both local and national character. The separation of hygiene as an autonomous part at these exhibitions should be considered in connection with two phenomena. The first was the development of the hygiene movement in Galicia during that time. Hygienists, among others purposes, sought to spread «hygienic education» among broad strata of society. The second was the shaping of public discourse on public health in the province of Galicia. Additionally, exhibitions became a site of cooperation between authorities, activists and professionals, and also they spread the idea of progress in Galicia.

Key words: *public health, hygiene, hygiene exhibitions, hygiene movement, Lviv, Galicia.*